

STUDIJSKI BORAVAK U YAD VASHEMU, DRŽAVA IZRAEL: zapisi i dojmovi sa stipendije MZO-a i Yad Vashema

Mirna Luketin, prof. i dipl. knjižničarka
Srednja škola „Braća Radić“
Kaštel Štafilić - Nehaj

proljeće, 2017.

Na mrežnim stranicama Ministarstva znanosti i obrazovanja u travnju je objavljen poziv nastavnicima i stručnjacima koji se aktivno bave poučavanjem o holokaustu. Dodjeljuje se 25 stipendija za studijski boravak u Yad Vashemu u Jeruzalemu, memorijalnom centru žrtava holokausta i junaka.

Nakon kraćeg razmišljanja donosim odluku, zašto ne pokušati? Ispunjavam on-line obrazac, pišem motivacijsko pismo na engleskom jeziku. Riječi sustižu jedna drugu, brzo pišem da mi misli ne pobjegnu. Pišem o obilježavanju Međunarodnog dana holokausta u mojoj školi, aktivnostima s učenicima, predavanjima za kolege knjižničare na županijskom i državnom stručnom skupu. Pišem istinu - toliko sam o holokaustu čitala, toliko je materijala, dokumenata, svjedočanstava, a opet, toliko malo znam. Iako je tema teška i bolna, ipak o ovim tragičnim događajima trebamo razgovarati s našim mladima, potaknuti ih na kritičko razmišljanje i donošenje vlastitih stavova. Ravnateljica škole potpisuje moj prijavi obrazac, upućuje mi riječi podrške i nada se da ću biti pozvana na razgovor s Povjerenstvom, kao što piše u propozicijama natječaja te otići na studijski boravak u Izrael. Šaljem svoju prijavu poštom i e-mailom i ostaje mi čekati...

U svibnju je stigao poziv, uslijedio je jednodnevni odlazak u Zagreb, prvi put ulazak u zgradu MZO-a, sam razgovor s Povjerenstvom. Nisam u potpunosti zadovoljna svojim „nastupom“, valjda me trema malo omela, no mislim da sam ipak uspjela objasniti zašto bih se htjela baviti ovom temom i što me potaklo da se prijavim na natječaj za stipendiju.

A onda, u lipnju stiže e-mail s potpisom gđe Snježane Banek:

„Obavještavamo Vas da Vam se dodjeljuje stipendija za edukaciju o holokaustu u Yad Vashemu... Edukacija će se održati od 12. do 19. srpnja 2017. godine...“

Srce mi lupa, sretna sam. Sigurna sam da će mi ova edukacija koristiti, da ću studijski boravak iskoristiti za svoj osobni i profesionalni napredak.

12. srpnja 2017.

POLAZAK U IZRAEL

Rano ujutro, u zakazano vrijeme okupili smo se u zgradi Zračne luke u Zagrebu, radosno uzbuđeni zbog neizvjesnosti u koju idemo i svega što nas na našem studijskom boravku očekuje. Naša šarolika grupa (*četa mala, ali hrabra*; tako nekako bi rekao Mažuranić)

predvođena djelatnicama MZO, gospođama Snježanom Banek i Verom Šutalo, uključuje većim dijelom obrazovne djelatnike iz osnovnih i srednjih škola te sa sveučilišta (nastavnike različitih društveno-humanističkih predmeta, jezika, vjeronauka), no i kolegice van sustava školstva koje se u svom radu susreću i bave temom holokausta. Nakon dva sata sletjeli smo u Istanbul, te smo zamoljeni da ne napuštamo zgradu aerodroma, ne idemo u grad, već da čekamo popodnevni let za Tel Aviv. Prošetali smo se po dućanima, razgledavali, promatrali putnike zavaljene po stolcima, malo čitali, malo brbljali, upoznavali se i vrijeme je prošlo. Let do Tel Aviva je bio jednako ugodan, slušalice i izbor muzike ili praćenje nekog video sadržaja po izboru, vrlo solidno jelo i izbor napitka, dekica i jastuk po želji. Za dva sata stigli smo na odredište, Zračnu luku Ben Gurion u Tel Avivu. Čeka nas autobus i odvozi do našeg hotela u Jeruzalemu, u blizini Yad Vashema. Za večerom su konačno definirani rasporedi po sobama i mogli smo u svoje *odaje*, na odmor i pripreme za novo sutra.

13. srpnja – 19. srpnja 2017.

YAD VASHEM

„And I shall give them in My house within My walls a memorial and a name (a „Yad Vashem“) ...that shall not be cut off“ (Isaiah, 56:5)

Yad Vashem osnovan je 1953. godine i smješten na Brdu sjećanja u Jeruzalemu. Najvažniji je izraelski memorijalni centar posvećen žrtvama holokausta i junacima te jedan od najznačajnijih svjetskih centara budući da sadrži najveću arhivsku zbirku dokumenata i knjiga o holokaustu. Njegove temeljne zadaće su komemoracija (sjećanje, spomen na žrtve), dokumentacija, istraživanje i edukacija. Godišnje ga posjeti milijun posjetitelja iz cijelog svijeta, pripadnika svih nacija, kultura i vjera.

Yad Vashem je ogromni kompleks u kojem možemo razgledati Povijesni muzej, Dvoranu imena, Dječji memorijal, Dvoranu sjećanja, Muzej umjetnosti, Izložbene prostore. Posjetitelji mogu koristiti i Vizualni centar, Edukacijski centar, Arhiv i knjižnicu za samostalno istraživanje i učenje. U sinagogi posjetitelji židovske vjeroispovjesti mogu provesti vrijeme u osobnoj molitvi i molitvi za svoje pokojne. Samo unutrašnje uređenje, sveti ormar i obredni predmeti prikupljeni su iz razorenih sinagoga europskih zemalja.

Na vanjskim prostorima su Dolina zajednica – 107 kamenih zidova s 5000 uklesanih imena židovskih zajednica uništenih u holokaustu te Vrt i Avenija Pravednika među narodima. Povelju i medalju Pravednik među narodima dodjeljuje izraelska vlada nežidovima koji su riskirajući vlastiti život spašavali Židove za vrijeme holokausta. U Vrtu se nalaze ploče s uklesanim imenima *pravednika*. Na ploči s popisom nositelja ovog časnog priznanja iz Hrvatske pronašli smo ime djeda naše kolegice i svi smo bili jako ponosni.

Šetajući, nailazimo na razne spomenike ili umjetnička ostvarenja, npr. The Cattle Car, autentični stočni vagon u spomen svim Židovima deportiranim u koncentracijske logore. Ili The Wall of Remembrance (Zid sjećanja), izgrađen od crvenih opeka, koji simbolizira zid geta. U zidu su postavljene dvije skulpture, jedna posvećene ustanku u Varšavskom getu, a

druga masovnoj deportaciji u logore smrti. Sve zgrade i spomenici uklopljeni su u prostor pun mediteranskog zelenila, a prevladava borovina.

Pod stručnim vodstvom razgledali smo unutarnje i vanjske prostore Yad Vashema i sve što smo vidjeli vrlo je dojmljivo i potresno. Ipak, posebno bih izdvojila Povijesni muzej holokausta koji i svojom arhitekturom naglašava svu bolnost i težinu vremena o kojem govori. Radi se o uglavnom podzemnom prostoru. Njegov središnji dio je uski i visoki hodnik skoro trokutastog oblika, zidovi nisu vertikalni već su ukošeni jedan prema drugom. Stoga je krov vrlo uzak i dug i kroz njega dopire slaba dnevna svjetlost. Prolazeći hodnikom kao da osjećamo zidove koji nas zarobljavaju u prostoru. S lijeve i desne strane hodnika je niz galerija u kojima je kronološki izložena građa vezana uz godine holokausta, ljude, zemlje, događaje. Možemo vidjeti razne dokumente, fotografije, geografske i povijesne mape, osobne predmete žrtava, makete, nacističke propagandne materijale, rekonstrukciju prostora u logorima, poslušati i pogledati mnoga video svjedočanstva preživjelih žrtava.

Na samom kraju hodnika ulazimo u Dvoranu imena. Na ovalnom svodu su kopije stotina crno-bijelih fotografija ljudi stradalih u holokaustu. Pogled mi zastaje na blistavom licu ponosne mladenke, portretu krhke djevojčice u ljetnoj haljinici s buketom cvijeća u rukama, slikama djevojaka s bijelim ovratnicima na tamnim haljinama, nasmijanog dječčića u odjelcu, začušljanih mladića, mladih roditelja s bebom, uređenih gospođa, staraca sa šeširima. Cijeli jedan svijet kojeg više nema.

U blizini Muzeja nalazi se Dječji memorijal, izgrađen u udubljenju podzemne spilje, u spomen na milijun i pol ubijene djece. Na samom ulazu, uklesano u zid, gleda nas nježno lice dječčaka Uziela, rodnom iz Ukrajine, ubijenog u Auschwitzu kad je imao 2,5 godine. Ušavši, susrećemo se s nekoliko velikih crno-bijelih dječjih fotografija. I već se srce steže. No potom slijedi potpuni mrak, a svud oko nas, kud god pogled dopire, svjetlucaju stotine tisuća svjećica. Dok se krećemo u tami jedinim mogućim smjerom, vidimo samo beskonačno mnogo malih svjetlećih točkica i čujemo glas koji jasno izgovara imena djece, dob, zemlju gdje su rođeni. A osjećamo svu tugu svijeta.

Yad Vashem nosi poruku da je šest milijuna ubijenih Židova tijekom holokausta bilo šest nevinih milijuna ljudi. Imali su ime i prezime, adresu, uobičajene životne, obiteljske, vjerske i profesionalne aktivnosti, interese, obveze, imali su svakodnevni život koji im je nasilno oduzet. Svaka žrtva je imala ime, svoj život prije holokausta i svoj tragičan kraj. Iz ove osnovne misli dolazimo do tumačenja samog naziva ovog centra: *yad*= *memorijal (spomen)*, *shem*=*ime*. Gore citirane riječi proroka Izaije (56:5) istaknute na letku Yad Vashema možemo pronaći u Bibliji: „...podići ću u kući svojoj i među svojim zidovima spomenik i ime ... dat ću im vječno ime koje neće biti iskorijenjeno." U strašnoj tragediji holokausta ove žrtve izgubile su život, ali ostaje sjećanje i neće izgubiti ime.

Stoga je u Yad Vashemu razvijena istraživačka aktivnost, nastoji se doći do što potpunijeg popisa žrtava. Do sad je evidentirano 4,5 milijuna žrtava. Na mrežnim stranicama može se naći obrazac *Page of Testimony* i poziv javnosti da pomogne u ovoj zadaći: „Let No Holocaust Victim Be Forgotten.“ Svi prikupljeni dokumenti, originalne Stranice svjedočanstva s imenima i biografskim podacima, pohranjuju se u Dvorani imena u mapama

na policama. Ove mape nisu dostupne za posjetitelje, no mogu se pretraživati u digitalnoj bazi podataka (The Central Database of Shoah Victims' Names).

NASTAVA

U Yad Vashemu se nalazi i Međunarodna škola za izučavanje holokausta (International School for Holocaust Studies). U odličnoj i preciznoj organizaciji predviđeno je da pred naš hotel dolazi autobus i vozi nas svaki radni dan na predavanja koja počinju u 9 sati.

Na uvodnom predavanju upoznali smo Ester Rachow, našu glavnu predavačicu i organizatoricu, voditeljicu Odsjeka za Centralnu Europu i Balkan, a pozdravili su nas i gospođa Tina Krce iz Veleposlanstva Republike Hrvatske u Državi Izrael i gospođa Richelle Budd Caplan, ravnateljica Europskog odsjeka Međunarodne škole koja nam je spomenula da su trenutno u istim hodnicima i susjednim učionicama i mnogi drugi „učenici“, nastavnici iz raznih zemalja.

Sva predavanja smo slušali na engleskom jeziku. Ponekad se radilo o „klasičnim“ predavanjima za vrijeme kojih su nam predavači upućivali poneko pitanje, a ponekad su nakon uvodnog dijela i najavljene teme slijedile radionice. Imali smo zadatke individualnog i/ili grupnog rada, rada na tekstu, rada s fotografijama kao izvorima podataka, tijekom svakog sata mogli smo postaviti pitanje predavaču ili tražiti pojašnjenje, a na kraju sata bilo je vremena za diskusiju.

Kroz predavanja поближе smo doznali o zadaćama i djelatnostima Yad Vashem-a, o judaizmu kroz stoljeća i u današnje vrijeme, židovskoj kulturi, antisemitizmu i nacističkoj ideologiji, „konačnom rješenju“, životu židovskih zajednica prije, za vrijeme i poslije holokausta.

Razmatrali smo kako, kada, na koji način govoriti o ovoj temi učenicima (djeci), što istaknuti (individualne, osobne priče, ime!), što izbjegavati. Bilo je riječi i o muzici pod nacističkim režimom, umjetnosti holokausta – likovnim ostvarenjima nastalim u getima, logorima, skrovištima te kako upotrijebiti književni tekst u nastavi o holokaustu.

Neka predavanja sam posebno emotivno doživjela. U predavanju s radionicom pod nazivom *Besa* pratili smo i kronološki slagali istinitu priču iz Albanije o 17-godišnjem muslimanskom dječaku Refiku i njegovoj obitelji koja je u brdovitom selu Kruji skrivala novosadsku židovsku obitelj Mandil. Odmah sam se prisjetila dolaska i šetnje po mjestu Kruji kojeg sam prije par godina posjetila sa školskim kolektivom. Na tako teško dostupnom terenu bilo je lakše sakriti progonjene Židove. Prije 2. sv. rata u Albaniji je bilo 200 Židova, a nakon rata deset puta više. Svi Židovi su sačuvali život, ni jednog nisu nacisti uspjeli pronaći, ni jedan nije prijavljen nacistima jer *besa* znači „časna riječ, čvrsto obećanje zaštite ili pomoći“, i moralna je obveza. Zbog političkih prilika u Albaniji, tek 1987. godine Refik Veseli i njegova obitelj, kao prvi u Albaniji, primili su povelju Pravednik među narodima.

Diskutirali smo i o koncentracijskim logorima, logorima smrti, Jasenovcu. Zanimljiva su bila moralna pitanja potekla iz predavanja o ljudima (nacističkim vojnicima npr.) koji su počinili zločin prema Židovima (koristili smo engleske termine *perpetuators*, *by-standers*, *observers*). Dobili smo i niz praktičnih uputa. Kad smo razmatrali pročitani dokument o pasivnom

ponašanju nežidova prema progonjenim Židovima za vrijeme nacističkog terora, predavačica dr. Chava Baruch je rekla : „Ne pitajte učenike što bi oni učinili, koju bi odluku donijeli, nitko ne zna. Ništa nije bilo normalno. Nismo u prilici da sudimo ljude zbog odluka koje su donijeli, pomoći Židovima ili ne, nismo bili tamo.“ I često smo čuli frazu *choiceless choice*, o kojoj vrijedi razmisliti.

U zadnjem predavanju susreli smo gđu Chavu Wolf koja je kao dijete preživjela deportaciju u logor i poslušali njeno potresno svjedočanstvo o djetinjstvu u suzama, patnji i boli.

Naša sadržajno raznolika predavanja, odlični predavači, edukacijski materijali koje smo koristili, način na koji je nastavni sat bio organiziran, sve je bilo jako zanimljivo. Lijepo je ponovo biti učenik, sad u zreloj dobi, dok hvatam bilješke i razmišljam o onom što pišem, nekako je drugačije nego u vrijeme studiranja. Zanimljivo je pratiti i primjedbe ili pitanja kolega, našim predavačima ona su intelektualni izazov pa primamo pohvale za aktivno sudjelovanje.

A treba spomenuti i ugodni prostor naše učionice s ponudom kave, čaja, vode, slatkim i slanim grickalicama. Nakon svakog predavanja koje najčešće traje dva školska sata pola je sata pauze za *coffe break*, što odlično dođe za čašicu napitka ili čašicu razgovora. A u vrijeme ručka imamo sat vremena za dodijeljeni *lunch* paket, ručamo u učionici, na hodniku, terasi, vanjskim prostorima, gdje tko želi...

Osim predavanja i radionica, program je uključivao i izlete, razglede, posjet sinagogi, posjet Muzeju Izraela itd. čime je obogaćen naš doživljaj „ovog dijela svijeta“.

14. srpnja 2017.

STARI GRAD JERUZALEM

Postoji li još jedno takvo mjesto na svijetu kao što je jeruzalemski Stari grad? To je jedna magična i mistična povijesna jezgra posebne ljepote, mnoštva starih svetišta – židovskih, kršćanskih, muslimanskih, starih zidina, bezbroj uskih kamenih uličica, kamenih kuća i kućica. Povijest izvire na svakom koraku... Ponekad mi se čini da prepoznajem nešto iz moje splitske Dioklecijanove palače (naš vodič Noam nam priča o ulici Cardo), ponekad se pojave slike stare Salone, posjećenih antiknih talijanskih gradića, ali zbilja, ništa do sad viđeno u mom životu ne može se usporediti s ovim prizorima. Sveti grad, star preko 4000 godina, nebrojeno puta građen, rušen, paljen, uništavan, osvajan, ponovno obnavljan, Davidov grad, Isusov, grad mnogih osvajača – babilonskih, perzijskih, rimskih, bizantskih, arapskih, grad križarskih pohoda, Mameluka, Osmanlija...

Stari grad Jeruzalem je opasan impozantnim zidinama i podijeljen na četiri površinom nejednake četvrti: Kršćansku, Muslimansku, Židovsku i Armensku. Obišli smo Kršćanku i Židovsku četvrt i uvjerali se koliko je neopisivo lijepa i zadivljujuća ova starina u kojoj su sve civilizacije koje su ovdje živjele i sva stoljeća ostavila traga. Najprije sâm pogled na veličanstvene srednjovjekovne zidine koje je dao izgraditi Sulejman Veličanstveni, duge 4000 metara, pa ulazak u unutrašnjost kroz Jaffanska vrata. Pred Jaffanskim vratima u 14. st.

spaljen je naš prvi hrvatski svetac i mučenik, sv. Nikola Tavelić, koji je propovijedao muslimanima kršćansku vjeru.

Uskim uličicama (a s obje strane nižu se ulični dućani) dolazimo do bazilike Svetog groba. Njena gradnja je započela u 2. stoljeću, a današnji oblik je iz 12. stoljeća. Pod istim krovom su najsvetija mjesta kršćanstva: unutarnjim stepenicama se penjemo na Kalvariju – mjesto Isusove smrti na križu. Nad Kalvarijskom stijenom je podignut oltar, stijena se može vidjeti pod zaštitnim staklom i dodirnuti kroz otvor ispod oltara. U prizemnom dijelu bazilike je Stijena pomazanja gdje je Isusovo tijelo pripravljeno za ukop te Isusov grob nad kojim je podignuta prekrasna okrugla građevina, centralno mjesto u bazilici. Crkva „pripada“ različitim kršćanskim zajednicama (pravoslavci, katolici, Armenska istočna pravoslavna Crkva...) koje održavaju svoje liturgijske obrede u određenim dijelovima bazilike, dok grob naizmjenično čuvaju svećenici iz tih zajednica. Red posjetitelja oko rotunde je poveći, u samu kapelicu ulazi se po četvero i ostaje vrlo kratko jer dežurni svećenik daje znak da je na redu sljedeća grupa. U neposrednoj blizini bazilike je Via Dolorosa s označenim postajama Križnog puta. Većim dijelom ulica je krcata malim dućanima, a pri samom početku, pod oznakama prvih postaja, bosonoga dječica veselo jurcaju uglačanim kamenim pločnikom i dodaju se loptom, prizor kojeg sve manje viđam u splitskom getu, Varošu, Radunici.

U Židovskoj četvrti, posebno je dojmljiv Zid plača u kojeg smo utisnuli papirić s našim željama ili molitvama kao što je običaj. Da bismo shvatili njegovo značenje za Židove moramo se podsjetiti na povijesne podatke vezane uz Jeruzalemski hram. Taj prvobitni hram izgradio je na jednom uzvišenju u 10. st. pr. Kr. kralj Salomon, a Babilonci ga razorili u 6. st. pr. Kr. Krajem 1. st. pr. Kr. kralj Herod Veliki je dao nasuti teren, proširiti prostor te izgraditi četiri potporna zida za plato gdje će biti izgrađen Drugi hram. Nažalost, svega šest godina nakon dovršenja svetišta, židovskog duhovnog i društvenog središta tog vremena, rimski osvajači ga uništavaju 70. godine. Zid plača je na neki način ostatak tog hrama ili točnije - zapadnog potpornog zida platoa. Zid je sveto mjesto molitve za Židove. Muškarci i žene pristupaju zidu i mole odvojeno, kao i u sinagogi, no ovdje su odijeljeni ogradom.

Iznad Zida plača pogled nam privlači blještava pozlaćena kupola Omarove džamije. Upravo na mjestu gdje je nekoć tisuću godina bio Jeruzalemski hram, danas su Omarova džamija i džamija al-Aksa, izgrađene krajem 7. st za vrijeme arapskih osvajača. Omarovu džamiju nazivaju i Kupola na stijeni, a nakon Meke i Medine najsvetije je mjesto kojeg štuju muslimani. Naime, prema predaji, stijena koja se nalazi u džamiji je mjesto gdje je zamalo Abraham žrtvovao svog sina Izaka, no za muslimane to je mjesto s kojeg se Muhamed uzdigao na Nebo. Nažalost, nismo bili u mogućnosti obići Muslimansku četvrt i nismo mogli prići ni blizu platoa ispred džamija zbog oružanog sukoba koji je to jutro nenadano izbio u toj četvrti.

Naoružani policajci i vojnici su u stalnoj službi u Starom gradu. Na Jaffanskim vratima fotografiram mladu djevojku koja sjedi u zidnoj niši i svira harfu, a nedaleko sjedi grupa naoružanih mladića. Iz sigurnosnih razloga cijela povijesna jezgra je pokrivena video nadzorom, mnogobrojne su kamere. Noam nam kaže da su turisti zaštićeni, da njih nitko ne dira. Ipak, u našoj šetnji Starim gradom imali smo i oružanu pratnju. Tek pri kraju šetnje

shvatila sam da je to niži, krupniji čovjek sa safari šešikom i prilično velikim ruksakom na leđima za kojeg sam mislila da je kakav američki turist koji se priključio našoj grupi. Naravno, o boku je imao dva pištolja. A što je bilo u ruksaku, ostaje nepoznanica.

Povijesna jezgra Jeruzalema okružena visokim zidinama ostaje nam u neizbrisivom sjećanju - mnogo prekrasnih građevina, svetih mjesta, mješavina različitih religija i kultura. Pamtit ćemo i šarenilo bazara, uličnih dućana s ponudom predmeta religijskog značenja, začina, marama i šalova, keramike, nakita, kožnih torbice i sandala i još koječega...Treba se (znati) cjenkati. Može u šekelima, a može i u dolarima.

14. srpnja, petak navečer

SHABBAT SHALOM!

Judaizam je jako prisutan u Jeruzalemu. Već nam je postalo uobičajeno vidjeti muškarce svih dobi u prepoznatljivoj odjeći. Ortodokсни Židovi nose okruglu kapicu (kipu) na glavi ili, ako se radi o ultra ortodoksnima, crne šešire, koverče duž obraza, bijele košulje, crne hlače, duge ogrtače, crne cipele. Najčešće žurno hodaju sami, no ponekad ih se može vidjeti u društvu supruge i mnogobrojne djece.

U petak navečer naša cijela grupa, predvođena Ester, otišla je u sinagogu u blizini hotela gdje smo smješteni, u gradskoj četvrti Kiryat Moshe, te smo nazočili njihovoj službi slavljenja šabata. Šabat je dan veselja, odmora, molitve i posvećenosti obitelji koji traje od zalaska sunca u petak do zalaska sunca u subotu.

Naš posjet sinagogi je bilo vrlo zanimljivo i neočekivano iskustvo. Muškarci i žene imaju zasebne ulaze i fizički su odvojeni u unutrašnjem prostoru sinagoge. Muškarci se nalaze u donjoj, prizemnoj prostoriji, sjede za dugačkim stolovima na kojima su posložene knjige, mole, pjevaju, lupnu šakom ili nogom, ustaju, grle se, njišu, plešu, formiraju mali vlakić kroz prostoriju. Vrate se na svoja mjesta, no uskoro pjesma ponovo kreće i postaje sve glasnija, dinamičnija i raspoloženje sve veselije. Djevojke i žene su smještene na polukružnom balkonu, čitaju i mole iz svetih knjiga, stoje na nogama ili sjede na stolicama ili u klupama sličnim školskima, a iza njih su police pune knjiga, kao da smo u kakvoj knjižnici. Radosno pozdravljaju prijateljice koje pristižu slaviti šabat, no nema čakula, tko dođe, odmah uzima knjigu i uključuje se u obred. Na licu im je osmijeh, nekako su ispunjene, zadovoljne. Polukružni balkon ima betonsku ogradu nad kojom je prozirna zavjesa. Tek pokoja znatiželjna djevojčica gleda kroz prozirnu zavjesu što se događa „u muškom svijetu“. Naravno, mi pridošlice smo se odmah nagurale uz rub balkona i kroz zavjesu netremice i s čuđenjem pratile veselo i aktivno sudjelovanje muških članova zajednice.

Ester nam je rekla da muškarci u sinagogi ostaju duže, dok žene odlaze kući ranije dovršiti pripreme za svečanu večeru. U petak predveče obitelj će upaliti svijeće i blagovati posebno pripremljenu hranu uz molitve. I u hotelskom restoranu tu večer se pjevalo i slavilo na pojedinim stolovima. Nama je posebno zanimljiv bio hotelski *sabbat lift* koji za vrijeme šabata zastaje na svakom katu i automatski se otvaraju vrata. Naime, na šabat čovjek ne upravlja ničim povezanim s električnom energijom ili motornim pogonom. Lift je

programiran da se sam kreće, kako ga čovjek ne bi trebao pokrenuti. Ne pale se ni televizori ni radio, ne kuha se hrana, ne telefonira se, ne nosi se novac niti se o njemu razgovara. Sve su to vrijedne kulturološke informacije za nas koji ne poznajemo židovske običaje.

15. srpnja 2017.

MASLINSKA GORA, JAFFA, TEL AVIV, PLAŽA

Domaćini su nam pripremili i nekoliko izleta. Na putu do Jaffe zastali smo na Maslinskoj gori odakle se pruža predivan pogled na stari Jeruzalem, te crkve na obronku brda - crkvicu građenu u obliku suze u skladu s njenim imenom Gospodin je zaplakao i rusku ortodoksnu crkvu Marije Magdalene sa sedam lako uočljivih pozlaćenih tornjeva. Na našem vidikovcu se lagano šetala i jedna deva, moglo se jahati ili slikati s devom, naravno uz novčanu naknadu vlasniku. Na velikom dijelu obronka brda prostire se židovsko groblje, a na uzdignutim grobovima su hrpice kamenja. Židovski je običaj ostaviti kamen prilikom posjeta grobu. Na cijelom ogromnom području nema ni jednog drva. Tek između sivih kamenih grobova mjestimično izrasta pokoja samonikla zelena biljčica – grm.

U Jaffi nam je vodič Noam ispričao par crtica iz povijesti ove prastare luke koja se u Bibliji spominje vezano uz prispodobe o Joni ili sv. Petru, no javlja se i u priči o Perzeju i Andromedi u grčkoj mitologiji. Posejdon, bog mora, prijetio je da će razoriti grad pa su mu prinijeli žrtvu, lijepu Andromedu, kako bi ga udobrovoljili. Djevojka je bila vezana za morske stijene pred lukom. Spasio ju je junak Perzej ubivši čudovište Meduzu koju je poslao Posejdon. Mene riječ *jaffa* odmah asocira na slatke *jaffa* naranče, pamtim ih iz svog djetinjstva jer su bile posebno omiljene i tražene u dućanima. *Jaffa* je naime vrsta naranče koja raste u Izraelu, a po njoj su i jaffa keksi dobili ime. Danas je gradić Jaffa predgrađe Tel Aviva, njegov najstariji dio, jako lijepe očuvane stare jezgre. Nakon ručka u Jaffi (po izboru falafel ili kebab u piti, uz slatku limunadu na svakom stolu), dovezli smo se do Tel Aviva i posjetili naše veleposlanstvo te se zadržali u srdačnom razgovoru s gđom Tinom Krce i njenim suradnicima Marinom i Zvonkom.

Za razliku od vjerski dominantnog Jeruzalema, Tel Aviv doživljavamo kao sekularan, moderan grad. Prošetali smo jednom od glavnih ulica, avenijom Rothschild, širokom ulicom s drvoredima u središnjem dijelu, biciklističkom stazom, plitkim bazenima s vodom, stazom za pješake te sjeli na klupe nasuprot Independence Hall odnosno Muzeja posvećenog izraelskoj Deklaraciji o neovisnosti. Godine 1948. upravo u toj zgradi, tadašnjem Muzeju umjetnosti, potpisana je Deklaracija i pravno utemeljena Država Izrael. Odmorili smo se u hladu širokih krošnji nepoznatog nam drveća, prekrasnih bujnih zelenih grana s crvenim cvjetovima. S krošnja je visila pokoja dugačka tamna mahuna oblikom slična našem rogaču. Po mom *google* pretraživanju moguće da se radi o izuzetno atraktivnoj vrsti drveća *ognjeno drvo*.

Potom smo otišli na plažu tražeći osvježenje, no dočekalo nas je pretoplo more (nisam vjerovala da ću ikad reći da mi je more pretoplo), a i voda na tuševima je bila baš neugodno topla. Na dugačkoj i plitkoj pješčanoj plaži postoji znak zabrane plivanja, kojeg mi naravno nismo ni vidjeli pa kad smo se uputili ususret valovima s osmatračnice je nešto grmilo na

nepoznatom nam jeziku. Možda su to nas zvali da se vratimo natrag, ne znam. Glavno da sam ja ponijela svoju plivačku kapu i naočale. Ništa od plivanja, ništa od rashlađenja, vratili smo se u plićak, sjeli na pjesak i pustili da nas zapljuskuju valovi puni pijeska. Poslije sam *googlala* da je prosječna ljetna temperatura mora u Tel Avivu 27-28°C. U onom plićaku sigurna sam da je bio i koji stupanj više.

16. srpnja 2017.

NEDJELJA RADNA

Ne sjećam se da sam ikad u nedjelju bila u školi, na fakultetu na predavanjima, na poslu. Ali ovdje vrijede drugačija pravila. Jučer smo se odmarali (šabat), bili na izletu, a danas naša grupa radi, slušamo niz predavanja i sudjelujemo u radionicama i diskusijama. Nemamo osjećaj da je nedjelja.

Nakon predavanja i uobičajenog dolaska autobusom u hotel u kasno poslijepodne, nas nekoliko preskače večeru i odmah odlazi u Stari grad. Stanica modernog prijevoznog sredstva (Jerusalem Light Rail Train) je u neposrednoj blizini hotela, kupujemo kartu na automatu za 5,90 šekela i izlazimo na šestoj stanici (Jaffa Gate). U vlaku ljudi svih nacija i vjerskih obilježja, a ima i momaka u civilnoj odjeći s ogromnom strojnicom o boku. Nakon dvadesetak minuta vožnje silazimo i upućujemo se prema bazilici Svetog groba jer želimo biti na nedjeljnom bogoslužju u njenoj kršćanskoj kapelici. No misa je već završila, kao i u obližnjem samostanu svetog Salvadora. Sutradan navečer opet ista priča – pronašli smo Dvoranu Posljednje večere, ali naišli na zatvorena vrata, i mi i ostali turisti. Sad nam je zaista jasno da se ne možemo osloniti na informacije pronađene na webu. Ipak u ovom dijelu Starog grada naišli smo na prekrasnu crkvu Gospina Usnuća i oznaku Davidovog groba, tako da je to ublažilo naše razočarenje. Večernje vrijeme proveli smo u razgledavanju dućana i pokušajima cjenkanja s prodavačima. Čudno je kako ovdje dan kratko traje i rano se smrači. S prvim mrakom zatvaraju se dućančići, oko 19 i 30 otvoren je tek pokoji, pale se večernja svjetla, oko osam sati već je mrak.

17. srpnja 2017.

STARS WITHOUT A HAEVEN

Predzadnjeg dana našeg Seminara u programu je ostavljeno nešto slobodnog vremena da ga u Yad Yashemu iskoristimo po vlastitoj želji. Možemo razgledati neki njegov dio, ustanovu, centar, muzej po svom izboru, otići u suvenirnicu s knjižarom. Posjetila sam izložbu *Stars Without a Haeven – Children in the Holocaust* posvećenu djeci stradaloj u holokaustu. Procjenjuje se da je u holokaustu ubijeno oko milijun i pol djece, a svega nekoliko tisuća preživjelo.

Mnogi crteži, dnevnici, bilježnice, pjesme, pisma, lutke, medvjedići, obiteljske fotografije, rečenice pisane dječjom rukom: *kad narastem bit ću...* i naravno tuga u mom srcu jer nisu narasli, jer su ubijeni u ratnim zločinima, samo zato što su bili židovskog porijekla. Ova izložba okuplja osobne predmete ostale iza te djece koje su preživjeli članovi njihovih obitelji sačuvali i naposljetku posudili za potrebe izložbe ili donirali za vječnu uspomenu na nevine

dječje žrtve. No, uočavam da postoje i osobni predmet koje su donirala preživjela djeca, danas odrasli ljudi poodmakle dobi.

Svaka igračka ima „svoju priču“. Iz natpisa postavljenog ispred jednog mrkog, malog i mršavog medvjedića doznajem da pripada gospodinu Alfredu Lessingu rođenom u Hagu 1936. koji danas živi u SAD. Kao šestogodišnjak pobjegao je s obitelji iz rodne kuće i jedino što je ponio sa sobom bio je ovaj medvjedić. Dječak je preživio holokaust skrivajući se po nizozemskim obiteljima koje su ga predstavljale kao katoličkog dječka „...Bear was his friend during his time in hiding...“ navodi se na kraju natpisa.

Čitam i prevodim napisano na jednom od zidnih panoa: „... Snovi i nade većine ove djece ne mogu se ostvariti. Možemo se samo nadati da će djeca širom svijeta biti u mogućnosti odrastati u miru, u toplom zagrljaju svoje obitelji.“ Odlazim rastužena i zamišljena iz izložbenog prostora. Kamo sreće da se ova lijepa želja ostvari svoj djeci svijeta.

18. srpnja 2017

CHAVA WOLF

...And I cry
Still shedding tears,
Every day
Every hour
Over a vanished childhood.
(iz pjesme Chave Wolf: *Tears*)

Posljednjeg dana seminara, na završnom susretu s Ester i podijeli diploma pričali smo o tome što nas je najviše dojmilo. Moj odgovor je bio jako uopćen – Yad Vashem, ovaj seminar, Jeruzalem, sve je bilo jedinstveno i neprocjenjivo iskustvo.

Međutim, uskoro, misli su se razbistrile, dojmovi malo sredili i jedan se odgovor izdvojio iz svih mogućih odgovora – susret s Chavom (čita se *Hava*) Wolf.

Zadnji dan predavanja uključivao je i *Meeting Survivor*. U našu učionicu ušetala je polaganim hodom gospođa Chava Wolf, lijevom rukom oslanjajući se na štap, a desnom se držeći za Esterinu ruku. Susreli smo preživjelu svjedokinju djetinjstva provedenog u ukrajinskom getu i šumi pod nacističkim terorom, svjedokinju naglo prekinutog građanskog života u svom rodnom rumunjskom mjestu, oduzete mogućnosti druženja i školovanja, uništenog djetinjstva. Ustali smo u tišini punoj poštovanja. Pozdravile su nas njene nasmiješene oči i blago prijazno lice.

Pričala nam je o strahotama s kojima se suočila kao devetogodišnje dijete u logoru Transnistria gdje je svjedočila nasilju, udarcima, smrti zatočenih; i sama bila više puta teško bolesna, trpila oskudicu odjeće i obuće na -40 stupnjeva, gladovala. Pričala je i o svojim likovnim djelima i pjesmama, oni su njena terapija za proživljene strahove i dugogodišnje nesаницe. Njene slike, ostvarene nakon 60 „godina šutnje“, vezane su za četiri ratne godine njenog djetinjstva, pune su simbolike, prelijepih boja, osmijeha, ali i demona koji

predstavljaju naciste, dok su njene pjesme pune zatomljene boli. Po završetku rata, s petnaest godina emigrirala je u Izrael sama, bez svoje obitelji, želeći učiti, školovati se i jednog dana studirati medicinu. U teškim životnim okolnostima zaposlila se, rano udala i posvetila kćerkama i obitelji.

Nevjerojatna je životna snaga u ovoj 85-godišnjoj gospođi. I već znam o čemu želim razgovarati s učenicima i što bi mogla biti moja „follow-up“ aktivnost. Pokazati im likovna ostvarenja gđe Chave koja drži izložbe i predavanja po Izraelu, pričati o oduzetom djetinjstvu i ponovo pronađenom miru i ispunjenju u obitelji i umjetničkom djelovanju.

To je pobjeda života nad smrću, izgraditi život iz ničega, ponovo postati građanin, živjeti. Na letku Vad Yashema sličica je bodljikave žice iz koje niču dva zelena lista, obnavlja se život. Simbolika je jasna. Tragični događaji iz povijesti se ne mogu promijeniti, dogodio se holokaust s ciljem da se uništi židovski narod. No Yad Vashem, mjesto komemoracije, postaje i nešto više – mjesto ponovne izgradnje života s porukom da se takvi zločini više nikad ne smiju dogoditi.

Na kraju našeg seminara primili smo certifikat o pohađanju edukacije i službeno zajedničku fotografiju ispod koje piše „Remembering the Past, Shaping the Future. International School for Holocaust Studies“. I ova rečenice potvrđuje da je *prošlost na kojoj se gradi budućnost* u temeljnim postavkama Yad Vashema.

Trebalo bi još spomenuti da se u svijetu u većini zemalja obilježava Međunarodni dan sjećanja na žrtve holokausta upravo s ciljem odavanja počasti žrtvama i preživjelima, no i kao upozorenje i osuda svih oblika nepoštivanja i kršenja ljudskih prava, nasilja i diskriminacije.

19. srpnja 2017.

POVRATAK U ZAGREB

Ujutro još jednom šetam po četvrti oko hotela, fotografiram kuće i okućnice, s brojnim izraelskim zastavama po prozorima, balkonima, ogradama dvorišta. U istoj ulici uočavam i uređene i zapuštene balkone, ima ih ukrašenih cvijećem, no češće su neuredno natrpani odloženim stvarima. Vidim čak i perad u pokojem dvorištu. Sve su kuće „kamenite“ tj. obložene kamenom, često kaskadne gradnje. Zelenila je malo, sušan je ovo kraj. Na krovovima kuća, po zakonskoj odredbi o štednji energije, načičkani su bijeli bojleri i postavljene solarne ploče.

Iz hotela odlazimo oko 10 sati, našim autobusom u Zračnu luku Ben Gurion, glavni međunarodni aerodrom u Izraelu i jedan od najsigurnijih na svijetu. Upozoreni smo da ćemo biti izloženi sigurnosnim kontrolama. I zaista, službenica priča i priča s voditeljicom naše grupe, Snježanom, a potom ista pitanja postavlja i jednoj kolegici. Sve prolazi u najboljem redu, nema daljnjeg zadržavanja, pretresanja prtljage, možemo pristupiti čekiranju...Letimo jednako ugodno kao i u dolasku, s tim da pri slijetanju u Istanbul nema „praznog hoda“, naš avion dočekuje jedan službenik, vodi nas kroz prostor zračne luke kako bi što prije stigli do izlaznih vrata za naš transfer.

U avionu za Zagreb konačno svima postaje jasno da su to zadnji zajednički trenutci. Kroz glavu mi lete slike, prizori, riječi i osjećam se baš zadovoljno i ispunjeno. Sve je bilo odlično i sve će biti nezaboravno – organizacija, smještaj, učenje, izleti, stručna vodstva, razgledi, naša druženja, šale, zgode i nezgode, nova prijateljstva koja smo stekli, lijepe uspomene koje će nas pratiti.

Stižemo u Zagreb i rastajemo se u srdačnim zagrljajima - do viđenja do nekog novog susreta!